

ROMA/CIGÁNY DIÁKOK A FELSŐOKTATÁSBAN*

A ROMA KÖZÖSSÉG, MINT ETNIKAI KISEBBSÉG több vonatkozásban is alapvetően különbözik a nemzeti kisebbségektől. Egyik jellemzőjük, hogy Európa szinte minden országában élnek kisebb-nagyobb közösségeik, bár a közép-kelet-európai államokban nagyobb létszámban, mint az Európai Unió jelenlegi államaiban. Nemzeti kisebbségeinknek nem általános jellemzője, hogy életszínvonaluk (anyagi ellátás, születéskor várható élettartam, egészségi állapot, képzettség stb.) lényegesen eltér a többségétől. A cigányokra viszont éppen a többséghez képest jelentős hátrányok jellemzők valamennyi területen. Nagy többségük helyzetéből következően a társadalom marginális rétegét alkotják.

A cigányok helyzete az elmúlt évtizedben minden vonatkozásban rosszabbodott Európában, anélkül, hogy ez az európaiakban tudatosult volna. Ez nemcsak térségünkre, a volt kommunista országokra érvényes. Az Európa Tanács 2002 februári beszámolójában – amit Tabajdi Csaba terjesztett elő – olvasható, hogy a romák az Európa Tanács tagállamainak többségében a diszkrimináció számtalan formáját szenvedik el, és „túlságosan gyakran alanyai a diszkriminációnak, marginalizációnak és szegregációnak az oktatás, a foglalkoztatás, a lakáspolitikai és az egészségügyi területén”.

A nemzeti kisebbségekkel szemben a roma közösségnek kétszeresen kisebbségi a státusza. Egyrészt etnikai közösséget, másrészt szociálisan rendkívül hátrányos helyzetű csoportot alkotnak.

A másik oldalról viszont a roma közösséget *transznacionális* vagy *transzkulturális kisebbségnek* is tekinthetjük, tehát olyan kisebbségnek, amely többé-kevésbé átvette a környezet többségének nyelvét és kultúráját. Ebben az értelemben szokás úgy fogalmazni, hogy *ők Európa legeurópaibb népe*. Számos kutató ebben azt az esélyt látja, hogy a romák a jövőben hozzájárulhatnak az európai integráció elmélyítéséhez.¹

A közelmúltig az volt jellemzőjük, hogy kisebb csoportjaik önállóan szerveződtek, versengve vagy éppen ellenségeskedve a többiekkel. A versengés természetes dolog, ám nem szabad túlértékelni. Ha egyelőre nem is túlságosan látványosan, de az erősödő nemzettudat elemei is megjelentek az egyes államokban éppen úgy, mint európai szintereken.

Az alakulófélben lévő nemzettudat egyrészt előfeltétele a saját érdekek hatékony megvalósításának. Ám a nemzettudat kialakulása veszélyekkel is járhat, amit éppen

* A kutatás 2002-ben az Oktatási Minisztérium támogatásával folyt az Oktatáskutató Intézetben. Az adatok a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány szíves támogatásával a 2002-ben a nappali tagozatos cigány ösztöndíjasoknak (akkor 450 fő) postán küldött, anonim kérdőívekből származnak.

1 Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet (szerk.): *Esélyek és korlátok*. Külügyminisztérium, Bp., 2002.

Európa történelme mutatott meg drámaian a 20. században. Ez a nacionalizmus, a nacionalista sovinizmus veszélye.

A társadalom új fejlődési céljait általában az értelmiségiek szokták megfogalmazni. Amióta a roma közösségben is vannak értelmiségiek, ők azok, akik a romák azonosságtudatát, egyúttal közösségi tudatát alakítják és erősítik. Ez az alakuló-fejlődő tudat a roma-cigány nemzet létrejöttének alapeleme, ha a nemzet fogalmát olyan emberek nagyobb csoportjaként határozzuk meg, akiket politikai és kulturális önállóságuk tudata kovácsol közösségbe. Ez a tudat kialakulhat közös származás, nyelv vagy történelem talaján. A cigányságra mindegyik jellemző érvényes, és azt is tudjuk, hogy valamely nemzet léte nem kötődik meghatározott földrajzi területhez.

Éppen az elmúlt évszázad mutatta föl annak véres bizonyítékait is, hogy egy (vékony) értelmiségi rétegnek a többség diszkriminálásával és marginalizálásával párhuzamosan történő kialakulása kedvez a politikai radikalizálódásnak, amely szélsőséges esetben akár a terrorizmus irányába is vezethet. A romák üldözése (és meggyilkolása a balkáni háborúban) ezt a folyamatot valamennyi európai országban felgyorsíthatja, különösen az ifjúság körében. A regionális romapolitikának és az európai-szintű romapolitikának ebben az értelemben biztonságpolitikai funkciója is van. Ezért nem csoda, hogy éppen az EBESZ karolta fel a cigányság kérdését.

A fent írottak nyomán ezért különösen indokolt, hogy a felsőoktatásban tanuló roma/cigány fiatalokról, leendő értelmiségiekről ne abban a szociológiai összefüggésben gondolkodjunk, amelyben a cigányságra irányuló kérdésfeltevésekben szoktunk, azaz ne a hátrányos helyzet és az abból való kijutás nehézségeire helyezzük a hangsúlyt. A diákok vizsgált csoportját elsősorban abból a szempontból próbáljuk megközelíteni, hogy milyen jellemzői vannak a leendő roma értelmiségnek.

Tudatában vagyok annak, hogy ez a kérdésfeltevés merész, talán botrányos újdonságnak is számít, továbbá annak, hogy az elkezdett kutatás csupán ez első, bizonytalan lépéseket jelenti még magának a kérdésnek is a pontosabb megfogalmazásához. Meggyőződésem azonban, hogy tudományos ismeretek mellett ahhoz is hozzájárulhat e kérdés pontos megfogalmazása, megfelelő válaszok megtalálása, hogy elejét vegyük a társadalmi konfliktusoknak.

A roma diákok társadalmi-demográfiai összetételének jellemzői

A nők aránya

Első összefüggés, amire figyelni érdemes, hogy a lányok száma és aránya a fiúkénál jelentősen magasabb (1. táblázat). Ebben a tekintetben a cigány közösségre nagy vonalakban a társadalom egészének magatartása jellemző, sőt – ezt további kutatások kérdése lehet – még nagyobb mértékben, mint általában. Ezt részint indokolja a tanulmányi utak választása (az óvó- és tanítóképzőkbe járók magas aránya), azonban a mélyebben fekvő szociológiai tényezők feltárása még várat magára. Annak a kérdésnek a megválaszolása ugyanis, hogy a roma nőknek a nemzetközi kutatásokban, állásfoglalásokban és hazai vizsgálatokban is leírt erősebb kötődése a tradicionális életformákhoz hogyan egyeztethető össze a férfiakénál kiugróan magasabb részvételel a felsőoktatásban (következésképpen a közoktatás felső szakaszában).

1. táblázat: Életkor és nemek szerinti megoszlás

	Férfi	%	Nő	%	Együtt	%
19–22 év	31	47,9	71	63,6	102	58,7
23–24 év	18	28,4	31	27,5	49	28,1
25 év felett	15	23,7	8	8,9	23	13,2
Összesen	64	100,0	110	100,0	174	100,0

Előzetes hipotézisként azt fogalmazhatjuk meg, hogy a cigányság társadalmi összetételében és etnikai tagoltságában van ennek az ellentmondásnak a feloldása. A társadalomtudományi – különösen az extrémításokra érzékeny antropológiai jellegű – kutatás érdeklődésének előterében a tradicionális közösségek állnak. Joggal, hiszen tudományos „érdekességüket” éppen a többségnél már nem vagy csak nyomokban fellelhető életmód, szokások, értékrendszerek, társadalmi, közösségi és családi kötődések, szerepek adják. Ráadásul az ilyen közösségek a leginkább feltűnők, a társadalmi problémákat leginkább megjelenítő csoportok, amelyeket és amelyek tagjait látja a környező társadalom „cigánynak”, „romának”. A tradicionalitás és a kirívó szegénység egymással gyakran összeolvad, egymást átfedi. (Elég, ha csak tekintélyes tudósok között a néhány évvel ezelőtt kibontakozott vitára utalok a „ki a cigány” kérdése körül.)²

Ugyanakkor a magyarországi cigányság viszonylag jelentős hányada nem tartozik a fenti csoportba-csoportokba. Nemzedékek során át kialakított életmódjuk, terveik, aspirációik (vagy különböző „véletlenek”) nem különböznek más, a társadalom rétegződésébe beilleszkedettekétől, vagy a jobb társadalmi helyzetet elérni szándékozó csoportokétól. Ezek – csakúgy, mint ma számos cigány család – lányait küldik előre, a munkaerőpiacon nem különösen magasra értékelt, de a társadalmi presztízs szempontjából fontos felsőoktatási irányokba, az óvó- és tanítóképzésbe. Jól ismert, és sokszor leírt szociológiai folyamat ez, amelyben a lányok a „rangjukhoz illő” családba való bekerüléssel biztosítanak előrelépést a kibocsátó család számára is.³

Azt is megjegyezzük, hogy még a magas iskolázottság – még az érettségi is – nők esetében valószínűleg együtt jár a közösségüktől való részleges vagy teljes elszakadással, asszimilációval. Minél hagyományosabb közösségbe tartozik, annál kevésbé valószínű, hogy a hosszabb időn át iskolába járó lány eredeti közösségében talál párt magának, hiszen a huszonevesek többsége már családban él.

A minta kicsisége nem teszi lehetővé, hogy ezt a hipotézist adatokkal is megvizsgáljuk, legfeljebb közvetett bizonyítékot szolgáltat a 2001/2002-ben ösztöndíjat kapott mintegy ezer cigány hallgató nemek és szakirányok szerinti megoszlása.⁴ Az adatok szerint a lányok a fiúknál mintegy 20 százalékponttal magasabb létszámban tanulnak a felsőoktatásban. (a kérdőívekre válaszolóknál a lányoknak a fiúkétól valószínűleg eltérő készségessége ad magyarázatot, amire itt most nem térünk ki).

2 Vö. Ladányi János – Szelényi Iván és Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor vitája a *Kritika* 1998-as és 1999-es számaiban.

3 Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*. Új Mandátum-Oktatókutatási Intézet, Bp., 2003.

4 Forray R. Katalin: Roma diákok a felsőoktatásban. *Felsőoktatási Szemle*, 2003.

Az életkor jellemzője

A nappali tagozatra járó cigány diákok egyik jellemzője a viszonylag magas életkor. Az ösztöndíjasoknak mintegy háromnegyede a felsőoktatás első-második évén tanul, ám alig több mint a felük életkora felel meg nagyjából az itt várhatónak még akkor is, ha az életkori határokat a táblázatban láthatóan tágítjuk. Az interjúkból is tudjuk, hogy jellemzően sokan kerülőúton – szakmunkásképzés, szakmunkások szakközépiskolája elvégzése után – jutottak a felsőoktatásba, s kevesek útja vezetett a „királyi úton” át.

Jelentős azoknak az aránya, akik 25 évnél is idősebbek, és az elmúlt egy-két évben kezdték meg tanulmányaikat a felsőoktatásban. Az életkor szerinti megoszlások azt jelzik, hogy a cigány közösség ambiciózus fiataljai előtt az elmúlt néhány év során kezdtek kinyílni a felsőoktatásba, az értelmiségivé válás felé vezető csatornák. Az adatok ugyanakkor arra is utalnak, hogy sokan a korábban (vagy kerülő úton) megszerzett érettségi után felnőttként ülnek újra vissza az iskolapadba. Ez egyfelől a húszéveseknél nagyobb tudatosságot és eltökéltséget jelez, másfelől arra enged következtetni, hogy már elkezdett életutat, életpályát folytatnak és szándékoznak magasabb szintre emelni az érintettek.

A környezet – beleértve az iskolát – gyakran nem ismeri fel és nem ismeri el a roma fiatal tehetségét, szorgalmát. Azt még tekinthetjük magától értetődőnek, hogy a kevés iskolai osztályt végzett vagy iskolába egyáltalán nem járt szülő (sok esetben a gyermeket nevelő nagyszülő) nem is mer álmodni gimnáziumról, főiskoláról, egyetemről, biztonságot a szakmunkásképzéstől remél. („Úgyse lesz belőled orvos vagy ügyvéd ...”) Ám sokszor hasonlóan óvatosak a pedagógusok is: a diákokkal készült interjúkban gyakran találkozunk olyan beszámolókkal, hogy a jól tanuló roma nyolcadikost tanárai nem irányítják érettségit adó középiskolába: talán mert félnek attól, hogy munkájukat minősíti majd, ha a gyerek kudarcot vall az övékénél feltételezeten sokkal magasabb színvonalú középiskolában. Így hát következik a szakmunkásképző (esetenként szakiskola), dolgozók szakközépiskolája, érettségi, majd a felsőoktatás. Közben esetleg munkavállalás, családalapítás, s a kitérők után következik csak a felsőoktatás. Erről tanúskodik az az adatunk is, hogy a válaszolók 17 százalékanak van házastársa (élettársa).

A nőknél kevésbé jellemző ez az életkori megoszlás, jelentős mértékben nagyobb a tipikus életkorúak, és kisebb az idősebbek aránya. Ez természetes, hiszen társadalmunk kevésbé engedi meg a nőknek, mint a férfiaknak, hogy felnőttként, családfenntartóként új hivatást, foglalkozást válasszanak. Mindez nyilvánvalóan fokozottan érvényes a sok hagyományos vonást őrző roma közösségre.

Annál érdekesebb lehet az, hogy még a nők körében is viszonylag magas a nappali tagozaton tanuló, de kortársaiknál jelentősen idősebb nők aránya.

Szinte tabuként kezeljük a pozitív diszkriminációnak azt a formáját, amelyet a roma közösség tagjai felsőoktatási ösztöndíjként kaphatnak. Aligha vonhatjuk azonban kétségbe, hogy főfoglalkozású diákként felnőtt ember – tehát a család támogatása nélkül – csak akkor képes megélni, ha akár tanulmányai rovására jövedelmet biztosító munkahelye van, vagy pedig olyan ösztöndíjban részesül, amely képessé

teszi önmaga és/vagy családja eltartására. Mindkét esetre van példa, és mind a két lehetőség kutatások számára ad elegendő kérdőjelet.

A családi háttér

Drámainak mondható, és további kérdéseket vet fel a diákok családi életútja. A válaszolóknak kétharmada volt hosszabb-rövidebb ideig állami gondozott, állami nevelt. Ez az arány a kibocsátó családok szélsőségesen nyomorúságos helyzetére enged következtetni. Nehéz azonban figyelmen kívül hagyni egy másféle gondolatsort: mi célt szolgál az „állami gondozásba vétel”. Mária Terézia és II. József rendelkezéseiről csak elmarasztalóan szokás beszélni. De mi más az „állami gondozásba vétel”, mint az aufklérista eljárások modern formája? A gyereket ki kell szakítani eredeti családjából, és az állami szabályoknak megfelelően nevelni, hogy ne legyen köze egykori közösségéhez („új-magyar” vagy „új-paraszt” legyen). A legtehetségesebbek a legszerencsésebbek akár a felsőoktatásba is eljuthatnak (kétszáz éve iparosnak tanulhattak).

Eszünkbe juthatnak még a janicsárok is, azok a tehetséges fiatalok, akiket az oszmán birodalom (és hasonló keleti despóciák) emeltek ki családjaikból és közösségeikből, képezték ki magasan, és használták fel birodalmuk erősítésére. A „janicsárok” – a történelmi és a későbbi, inkább csak szimbolikus értelemben utódjaik – azért alkalmasak birodalomépítésre, mert tehetséges, jól képzett, magas pozíciójú, kivételezett helyzetű emberek, és emellett nem kötik érzelmi kapcsok egyetlen korábbi családdhoz sem, tehát bárhol bevethetők, és kiválóan alkalmasak helyi közösségek lerombolására, elpusztítására.⁵

Mi akadályozhatja meg, hogy a közösségeiből kiemelt roma fiatalok elszakadva közösségeiktől építsenek karriert? Persze elsősorban a társadalom demokratikus felépítése és működése, ami szükségtelenné teszi ezt a formációt. Belülről, a cigány fiatalok részéről pedig – ez a „haszna” a társadalom előítéletességének és intoleranciájának – a kívülről jövő megkülönböztetés. Aligha van olyan állami gondozott fiatal, aki ne kapta volna meg nevelőitől, tanáraitól a megbélyegzést: te cigány vagy. Vagy társaitól, utcai járókelőktől a barátságos megszólítást: „testvér”, csupán rasszjegyei alapján. Így a roma fiatal még az állam asszimilatórikus intézményeiben is megtanulja, hova tartozik, legfeljebb kibocsátó, szűkebb közösséget (családját) nem ismeri meg, vagy nem ismeri el.

A nemzettudat kialakulása és kialakítása szempontjából mondhatni ideális terep a nevelőotthon: a közösség nem korlátozza az egyént, egy felsőbb szempont – a roma közösség – képviselőtének helyzetébe viszont belekényszeríti.

2. táblázat: Gyermekkor

	Együtt	%
Csak családban nevelkedett	64	36,8
Állami gondozott is volt	110	63,2
Összesen	174	100,0

5 Hegedűs T. András: Fekete hatalom vagy fekete nemzet az Egyesült Államokban. *Társadalomkutatás*, 1996. 1–2. 66–85.

Az állam ilyen jellegű segítségével a diákok kétharmada esetében találkozunk: átlagosan 10 év körül van esetükben az állami gondozásban töltött idő, ami – tekintettel életkorukra, tehát gyermekkoruk idején szinte kizárólagosan alkalmazott gyakorlatra – intézetben, nevelőotthonban telt el (2. táblázat). Olyan szocializációs környezetben tehát, amely tényleg „más”, mint a családi nevelés, ahonnan csak keveseknek sikerül a „rendes” társadalomba integrálódniuk. Az állami gondozásban töltött idő átlagos hossza azonban arra is utal, hogy az ilyen sorsú diákok jó része esetében is a nevelőotthon nem végleges megoldás volt: vagy előtte vagy utána családban nevelkedhettek.

Az államszocialista auflärismus hagyományosan könnyebben, a jótétemény biztos tudatában emelte ki a szűkölködő roma családból a gyermeket, mint a hasonló körülmények között élő nem roma család esetében tette.⁶ Annak biztos tudatában ugyanis, hogy a gyereknek csak jobb lesz, ha nem a zavaros, zűrös, a „gyerekekkel nem törődő”, szegény családban nevelkedik, hanem az állam által drágán fenntartott intézményekben. (Ezen a szemléleten csak a gyermekvédelmi törvény változtatott, bár nem pontosan tudhatni, milyen gyakorlati eredményekkel.) A személyes tragédiák és tragikus életutak többsége mellett valószínű, hogy sok esetben a cigány gyermek olyan mintákkal, modellekkel találkozhatott, amelyeket marginalizált társadalmi helyzetében, szegregált közösségében nem ismerhetett volna meg, és nem követhetett volna. Ez lehet egyik magyarázata annak, hogy a cigány diákok életében megdöbbentően gyakori az állami gondozásba vétel.

Ha ez a feltételezés igaz, akkor kemény kritikát jelent társadalmunk közelmúltjának (s talán jelenének?) állapotáról. Azt bizonyítja ugyanis, hogy roma polgártársaink jelentős hányada olyan mértékben van még ma is a társadalomból kitaszítva, hogy gyermekeik csak a családból és a közösségből való drasztikus kiszakítása árán találkozhatnak a társadalom legfontosabb intézményeivel. Ha ez a következtetés valóban érvényes, akkor érvet szolgáltat a bevezetőben vázolt veszély valódiságához, a szűk roma értelmiségi elit kialakulásához, amely radikális eszközökkel is hajlandó kivezetni népét a nyomorúságos helyzetéből.

Milyen okok vezettek az állami gondozásba vételhez, azaz milyen válságok voltak a családban. Nem lehet megállapítani, hogy a válságok mennyiben „valódiak”, hiszen sok szubjektív elem van abban, ahogyan megéljük történetünket. A roma diákok által családi válságként jelzett eseményeknek a gyakori állami gondozásba vétel ad tartalmat: azaz olyan élethelyzetekről volt szó, amelyeket a társadalmi intézmények gyakran elegendően súlyosnak ítélték ahhoz, hogy a gyermeket kivegyék a családból (3. táblázat). Tehát vagy a kérdezettek szerint válságként említett események általános társadalmi konszenzus szerint is válságosak, vagy pedig arról van szó, hogy a cigány családban ezeket az eseményeket a társadalom súlyos és a család által kezelhetetlen családi történésként értékeli, és olyan intézkedéseket lát indokoltnak, amelyeket nem tenne meg nem cigány család esetében.

A válaszolóknak mindössze egynegyede nem jelzett válságos helyzetet. Ez olyan alacsony arány – illetve a családi válságról informálók aránya olyan magas –, hogy

⁶ Mezei Barna (szerk.): *A cigánykérdés dokumentumokban*. Bp., Kossuth, 1986.

ezek szinte önmagukban is kétségessé tehetnék e fiatalok jelenlegi, konszolidáltnak mondható helyzetét. Egyéb adatok mellett ezek is illusztrálják, hogy roma közösből a felsőoktatásba kerülni rendkívüli erőfeszítéseket – és persze személyes kvalításokat – kíván az egyéntől.

Egyetemi oktatóként személyes benyomásom, hogy a cigány diákok tetszőleges csoportja – ahogyan informális vagy szakkollégiumi összefüggéseinken megjelennek – érdeklődőbb, nyitottabb, „tehetségesebb”, mint a hasonló, nem roma diákokból álló csoport. A személyes benyomás – ha igaz – azzal a szociológiai összefüggéssel lehet magyarázható, hogy a cigányság köréből csak a nagyon kiválóak jutnak el a felsőoktatásba, míg a többségi társadalom gyermekei körében jelentősen csökkent a felsőoktatás szelektivitása.

3. táblázat: Válság a családban (több válasz lehetséges)

	Fő	%
Nem volt válság	40	23,0
Válság volt a családban	134	77,0
A válság jellege		
- Nagyon nehéz anyagi körülmények	75	43,1
- A szülők válása	50	28,7
- Hosszantartó munkanélküliség	43	24,7
- Hosszantartó súlyos betegség	31	17,8
- Alkoholizmus, egyéb szenvedélybetegség	31	17,8
- Nagyon rossz lakáskörülmények	22	12,6
- Egyik szülő halála	20	11,5
- Börtön	8	4,6
- Egyéb	5	2,9

A családi válságnak nevezett helyzetek közül a szülők válása a gyermekek számára többnyire traumatizáló élmény, ezért az ilyen típusú válság semmiképpen nem mondható etnospecifikusnak, sőt a többi válsághoz viszonyítva még alacsonynak is mondható ennek említése. A szélsőségesen rossz anyagi körülmények – a nyitott kérdésekben külön szereplő munkanélküliség, rossz lakáskörülmények – a dominánsan említett válság-típus, amely viszont a szó szűkebb értelmében nem válság, hanem helyzet, körülmények, amelyek között a diák családja élt. A börtön, a súlyos betegség, a halál olyan drámai események, amelyek szűk értelemben is válságként értelmezhetők. Ezek említése azonban az előbbi tényezőkhöz képest jóval ritkább, bár valószínűleg többször fordul elő, mint a diákok többségénél.

A szülők iskolázottsága és foglalkozása

A fentiekben azt láttuk, hogy a válaszoló diákoknak harmada-negyede él az általános társadalmi normák szerint konszolidált családban. Amikor a szülők foglalkozására és iskolázottságára kérdeztünk, hasonlóan oszlanak meg a válaszok (4. táblázat).

Valamilyen alkalmazotti munkaviszonnyal a válaszolók alig több, mint negyedének édesapja vagy nevelőapja rendelkezik. A vállalkozói létet adataink szerint nem-

igen tudjuk értelmezni: lehetnek köztük sikeres, gazdag, a tévében is gyakran látott hívalkodó családok, de a „vállalkozó” többnyire valószínűleg nem jelent magasabb életszínvonalat az ország többségi lakosságában ismert önfoglalkoztató vállalkozói létnél. A nyugdíjasok magas arányát a kérdezettek életkora és a szülő egykori munkaviszonya alapján tudjuk értelmezni.

Az adatok alapján arra is érdemes figyelni, hogy a válaszolók harmadának az apja aktív kereső, kétharmaduk ebből a forrásból aligha számíthat anyagi segítségre.

4. táblázat: Az apa foglalkozása

	Fő	%
Alkalmazott	47	27,0
Vállalkozó	16	9,2
Munkanélküli	20	11,5
Nyugdíjas, rokkant nyugdíjas	41	23,6
Alkalmi munkás, idegymunkás	7	4,0
Egyéb	7	4,0
Nem tudja, nincs válasz	36	21,2
Összesen	174	100,0

Érdemes ezeket az adatokat összehasonlítani egy közelmúltban végzett empirikus vizsgálat eredményeivel, amelyben általános iskolásoktól kérdezték meg a szülők foglalkozását és iskolai végzettségét.⁷ Bár a besorolások nem azonosak, az adatok összevethetők. Az alábbi táblázat összevont adatokat tartalmaz, a főiskolások és egyetemisták válaszait pedig az ismeretlen foglalkozás kihagyásával számoltam (5. táblázat).

A két minta nemcsak nagyságában tér el jelentősen (az általános iskolásoké több mint 1 700 személyre vonatkozik). Az általános iskolás mintába zömmel hátrányos helyzetű cigány gyermekek kerültek a mintaválasztás kiinduló hipotéziseinek megfelelően. Az összehasonlítás problémáinak szem előtt tartásával is levonhatók érvényes következtetések.

A foglalkozási kategóriákban 10 százalékpontos a különbség a két minta között, a felsőoktatásban tanulók apái javára. A munkanélküliség mértékében pedig ennél jóval nagyobb. Csak a nyugdíjasok hányada magasabb a diákok apái között – a korábban kifejtett okok miatt.

Az iskolázottságban mutatkozó különbségek összefüggenek ezekkel az adatokkal, s a két minta közötti eltérés még látványosabb. A felsőoktatásban tanulók apáinak háromnegyede általános iskolánál magasabb végzettségű, az általános iskolások apáinak háromnegyede legfeljebb az általános iskolát végezte el; az érettségizettek és elsőfokú végzettségűek arányai között 15-szörös a különbség.

Az anyák iskolázottsága mindkét csoportban hasonló mintázatú, és az iskolázáshoz való alapjaiban hasonlóan tradicionális viszonyt mutatja. A legalacsonyabban iskolázottak között a nők aránya jelentősen magasabb a férfiakénál, s a férfiaknál jóval alacsonyabb a szakmát szerzett nők aránya. Ám a felsőoktatásban tanulók anyái

⁷ Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Új Mandátum-Oktatókutató Intézet, Bp. 2002. 33 és köv. pp.

között még így is sokkal kisebb az alacsony iskolai végzettségűek részesedése, mint az általános iskolások apái között. Radikális változást jelez, hogy a főiskolásoknál a legmagasabban iskolázottak között az apák és az anyák aránya azonos. Ennek értelmezéséhez segítséget nyújtanak az iskolázás magyarországi elterjedésének társadalomstatistikái. A teljes általános iskola elvégzése a faluban élő lányoknál még a hatvanas évek közepén is messze elmaradt az országos átlagtól, a faluban élő fiúkétól, a magasabban iskolázott nők aránya a férfiakétól. Mára a magasabb iskolázottságú csoportokban a nők részesedése meghaladja a férfiakét, bár a községben élő lányok még mindig valamivel gyakrabban maradnak meg a legalacsonyabb iskolázási kategóriákban, mint a fiúk. Ennek a folyamatnak a jeleit tapasztalhatjuk főiskolás mintánkban.

5. táblázat: A szülők iskolázottsága és foglalkozása

Főiskolás/egyetemista		Általános iskolás	
Az apa foglalkozása		Az apa foglalkozása	
- Alkalmazott	34,0	- Nem fizikai	1,1
		- Fizikai	22,1
- Vállalkozó	11,5	- Vállalkozó	3,2
- Nyugdíjas	29,2	- Nyugdíjas	17,7
- Munkanélküli	19,4	- Munkanélküli	54,0
Az apa iskolázottsága		Az apa iskolázottsága.	
- 8 általános alatt	6,1	- 8 általános alatt	21,3
- 8 általános	21,1	- 8 általános	59,3
- Szakmunkásképző	51,8	- Szakmunkásképző	17,5
- Érettségi	17,0	- Érettségi	1,6
- Felsőfok	4,6	- Felsőfok	0,3
Az anya iskolázottsága		Az anya iskolázottsága	
- 8 általános alatt	17,7	- 8 általános alatt	37,8
- 8 általános	40,8	- 8 általános	55,1
- Szakmunkásképző	20,7	- Szakmunkásképző	5,8
- Érettségi	17,0	- Érettségi	1,1
- Felsőfok	4,8	- Felsőfok	0,2

A testvérek száma a főiskolások körében alacsonyabb a cigány közösségekben vártánál. 109 fiatalnak van egy vagy két testvére, 33-nak 3–4, további 11 fiatalnak ennél több is (köztük 4-nek hét-nyolc testvére van (6. táblázat). A sokgyermekes családból származók valamennyien hosszú éveket töltöttek állami gondozásban vagy nem is volt kapcsolatuk szüleikkel.

Mivel nem kérdeztünk rá a testvérek életkorára, csak az érettségizett vagy diplomás testvérek gyakoriságával kapcsolatban tudunk következtetést megfogalmazni. A válaszolók több mint egyharmadának van magasabb iskolázottságú testvére, azaz olyan családban nevelkedett, ahol már van mintája, modellje az értelmiségivé válásnak.

A fentiek alapján megkövültethető az a feltételezés, hogy a cigány közösségen belül *szociológiai szempontból* megkülönböztethető az a népesség, amely „organikusan”,

egylépcsős vertikális mobilitással integrálódik a társadalomba, egy olyan cigány értelmiségi réteg, amely a többségi társadalom nagy csoportjaihoz hasonlóan szülőtől gyermekig egy-egy lépcsővel feljebb tornássza magát.

6. táblázat: A testvérek iskolázottsága

	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
Nincs testvér	9	14	23	14,1	12,7	13,2
Diplomát szerzett	3	13	16	4,7	11,8	9,2
Érettségizett	18	27	45	28,1	24,5	25,9
Nincs magasabb végzettségű	30	53	83	46,9	48,2	47,7
Nem tudja	4	3	7	6,3	2,7	4,0
Összesen	64	110	174	100,0	100,0	100,0

Am a képlet azért nem ilyen egyszerű! Egyrészt a kérdezett roma főiskolások és egyetemisták bő negyedének szülei szélsőségesen alacsonyan iskolázottak, tehát a „rendes” egylépcsős társadalmi mobilitás modelljéhez nem illeszthetők. Másrészt mintegy ötödük család nélkül nőtt fel – legalábbis apjáról nem tud. Ez az alcsoport a családi mobilitás modelljei szerint nem értelmezhető. E két csoport összesen mintánknak csaknem felét teszi ki. Ezek alapján az állapítható meg – természetesen hipotetikusán –, hogy az értelmiséginek, diplomásnak készülő mai cigány fiatalok közül minden második nem a szokásos úton jutott el a felsőoktatásba, otthonról nem hozta magával az értelmiségévé válás, az értelmiségi lét készségeit, rutinjait.

Összegezve mintánkban az alábbi szocio-kulturális csoportokat feltételezzük:

- a roma középosztályból származó fiatalok,
- társadalmi peremhelyzetben élő cigány csoportokból származó fiatalok,
- állami nevelőintézetben nevelkedett fiatalok.

Az utóbbi két csoport tagjai nem otthonról hozták a továbbtanulást, az értelmiségivé válás mintáit. Feltételezésünk egy sor kérdést tesz fel, amelyek alaposabb vizsgálatot, kutatást igényelnek: a társadalmi beilleszkedés, a szocializáció mikéntjétől a kortársakhoz, a saját kibocsátó közösségükhöz való viszonyukon át a teljes magyar társadalomhoz való viszonyukig.

Közösség vállalása az etnikai csoporttal

Bevezető kérdéseink szempontjából különös jelentősége van annak, hogy a roma fiatalok egyáltalán vállalják-e etnikai azonosságukat. Erre a bonyolult kérdésre a jelen kutatás csak közvetett és korántsem elég mély választ adhat.

Rákérdeztünk ugyan a cigány közösségek érdekében, szervezett keretek között folytatott munkára, tevékenységekre, az e kérdésre adott válaszokból azonban nem igazán tudunk következtetni az elkötelezettségre az említett szervezetek és az ott végzett tevékenység ismerete nélkül. Azt sem tartottuk valóban megbízhatónak – mivel a kérdezettek esetleg úgy gondolták, ösztöndíjukat is érinti válaszuk –, hogy nyitott kérdésben vallanak elkötelezettségükről. Ezért itt is csak a közvetett „mutatókat”

értelmezzük – amelyek persze még tartalmazhatják a feltételezett kérdezőnek való megfelelés igényét.

A cigányságon belüli saját szűkebb csoport ismerete az egyik ilyen változó (7. táblázat). Valószínű, hogy aki közösségéhez mélyebb kötődést érez, ismeretei vannak a közösség szűkebb csoportjáról is, amelyhez családja tartozik.

7. táblázat: Ön melyik cigány/roma közösség tagja?

	Fő	%
Zenész (romungro)	61	35,1
Roma (oláh cigány, kolompár)	47	27,0
Beás	27	15,5
A fentiek közül többhöz is tartozom	7	4,0
Egyéb (pl. szintó, kárpáti, vend, magyar, zsidó)	12	6,9
Nincs válasz, nem tudja	20	11,5
Összesen	174	100,0

Az adatokból nyilván nem érdemes és nem szabad az egyes cigány közösségek tanulási magatartására vonatkozó következtetést levonni. Egy adatot azonban talán érdemes kiemelni, a magukat több cigány közösséghez tartozónak vallók alacsony arányát. Ez ugyanis arról tanúskodik, hogy az egyes cigány közösségek közötti határok még mindig nagyon is élők.

Témánk szempontjából az a kiemelésre méltó, hogy szinte minden válaszoló diák számon tartja családja szűkebb cigány közösségét. Összehasonlító empirikus kutatásra itt nem tudunk hivatkozni (például a nem cigány diákok ismereteire saját családjaik gyökeiről), azonban talán e nélkül is elfogadható logika, ha a közösséghez való tartozást a szűkebb csoport ismeretével mérjük.

Megkérdőjelezheti e mutató és értelmezése érvényességét, ha a mélyebb ismeretekre – ezúttal a nyelvre kérdezzük (8. táblázat).

8. táblázat: Beszéli-e Ön valamelyik cigány nyelvet?

	Fő	%
Nem	127	73,0
Nem beszél, de ért (a nyelv megjelölése nélkül)	19	10,9
Beás	14	8,0
Roma, oláh, romani, lovári	11	6,4
Nincs válasz	3	1,7
Összesen	174	100,0

A diákok háromnegyede nem beszél cigány nyelvet, s ha közülük leszámítjuk a magyar anyanyelvű magyarcigányokat (zenész, romungro), még mindig jóval alacsonyabb arányokat kapunk, mint a közösségi hovatartozás alapján várható lenne: a magukat a roma (oláh cigány, kolompár) csoportba sorolók alig negyede, a beások fele beszéli közössége nyelvét. Rendkívül alacsony azoknak az aránya is, akik nem beszélnek, de értik valamelyik cigány nyelvet.

9. táblázat: Tanulja vagy tervezi-e valamelyik cigány nyelv megtanulását?

	Fő	%
Nem	90	51,7
Igen, megjelölés nélkül	39	22,4
Lovari, romani	26	14,0
Beás	12	6,9
Nincs válasz	7	4,0
Összesen	174	100,0

A válaszolók csaknem fele – vagy több mint kétötöde – foglalkozik a nyelvtanulás gyakorlatával vagy annak gondolatával (9. táblázat). A nem tanulók vagy nem tervezők között vannak feltehetően azok, akik már beszélnek az általuk fontosnak tartott cigány nyelvet vagy közösségük nyelvét.

Kevésbé meggyőző adalék lehet, de tendenciákkal összefügg, hogy az a 19 diák, akinek házastársa vagy élettársa van, társát felerészben cigány közösségből választotta. Itt csak jelzésként, de további izgalmas kutatási kérdésként merülhet fel a cigány közösséget a zsidósággal összefűző kötelék. Csak egyetlen hallgató volt, akinek társa zsidó (bármely magyarországi nemzetiséghez tartozó nem fordult elő), de a cigány közösség legkülönbözőbb tagjainál fordul elő tapasztalataink szerint a zsidó ősök, rokonok számon tartása.

A szűkebb közösség számon tartása, a cigány nyelvek ismerete, illetve a megtanulására vonatkozó szándékok arra utalnak, hogy a mintánkban résztvevő diákok körében jelen van, sőt növekszik az etnikai öntudatosulás.

Összegezés

Kis mintán végzett vizsgálatunk nem tud meggyőző választ adni arra a kérdésre, vajon létezik-e társadalmunkban a népéért harcoló, militáns roma fiatal értelmiségi csoport. Nyilván további, alapos kutatásnak kell választ találnia ezekre a kérdésekre.

Az adataink alapján is megállapítható, hogy van olyan fiatal roma réteg vagy csoport, amely nem „otthonról hozta” az értelmiségi magatartásokat, feltehetőleg nem magától értetődően illeszkedik be a társadalmi szerkezetbe, a többségi társadalomba. Ez a réteg ugyanakkor kötődik hátrányos helyzetű vagy peremhelyzetű közösségéhez, s talán hajlandó is munkát vállalni érte.

Mennyire terjed a példa, és milyen magatartásokat választanak a fiatal roma értelmiségiek – mindannyiunkon múlik.

FORRAY R. KATALIN